

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

GULSHAHRIY VA UNING “MANTIQ UT-TAYR” ASARI: ATTOR AN’ANASI VA TURKIY ADABIYOTDAGI DAVOMIYLIK

Saidova Rizvon Mustofo qizi

Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi, dotsent (PhD).

e-mail: rizvonsaidova76@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1892-3342>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Gulshahriyning “Mantiq ut-tayr” dostoni, uning Fariduddin Attor ijodi bilan aloqasi hamda turkiy adabiyot taraqqiyotidagi oʻrni tahlil qilinadi. Shuningdek, asarning Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni bilan mushtarak jihatlari va Navoiy ijodiga koʻrsatgan adabiy taʼsiri masalalari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Gulshahriy, “Mantiq ut-tayr”, Fariduddin Attor, Alisher Navoiy, “Lison ut-tayr”, Eski Anadolu turkchasi, tasavvuf, masnaviy, turkiy adabiyot, hikoyat.

ГЮЛЬШАХРИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «МАНТИК УТ-ТАЙР»: ТРАДИЦИЯ АТТАРА И ЕЁ ПРОДОЛЖЕНИЕ В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Саидова Ризвон Мустафо кизи

Центр педагогического мастерства Джизакской области, доцент (PhD).

Аннотация.

В статье анализируется поэма Гюльшахри «Мантик ут-тайр», её связь с творчеством Фаридуddина Аттара и место в развитии тюркской литературы. Кроме того, рассматриваются общие черты данного произведения с поэмой Алишера Навои «Лисон ут-тайр», а также вопросы его литературного влияния на творчество Навои.

Ключевые слова: Гюльшахри, «Мантик ут-тайр», Фаридуddин Аттар, Алишер Навои, «Лисон ут-тайр», староанатолийский тюркский язык, суфизм, маснави, тюркская литература, хикаят.

GULSHAHRI AND HIS “MANTIQ UT-TAYR”: THE ATTAR TRADITION AND ITS CONTINUITY IN TURKIC LITERATURE

Saidova Rizvon Mustofo qizi

Jizzakh Regional Center for Pedagogical Excellence, Associate Professor (PhD).

Abstract.

This article analyzes Gulshahri's poem *Mantiq ut-Tayr*, its connection with the literary legacy of Fariduddin Attar, and its place in the development of Turkic literature. It also examines the common features of this work and Alisher Navoi's *Lison ut-Tayr*, as well as the question of its literary influence on Navoi's works.

Keywords: Gulshahri, *Mantiq ut-Tayr*, Fariduddin Attar, Alisher Navoi, *Lison ut-Tayr*, Old Anatolian Turkish, Sufism, masnavi, Turkic literature, hikayat.

Kirish. Turkiy adabiyot tarixida XIII–XIV asrlar alohida ahamiyatga ega. Aynan shu davrda Anadolu hududida turkiy tilning adabiy til sifatidagi mavqeyi mustahkamlanib, yirik badiiy va tasavvufiy asarlar yaratila boshladi. Yunus Emre, Gulshahriy va Oshiq Posho kabi ijodkorlar mazkur adabiy jarayonning yetakchi vakillaridan boʻldilar. Ularning ijodida turkiy til nafaqat kundalik aloqa vositasi, balki murakkab falsafiy, axloqiy va tasavvufiy fikrlarni ifodalashga qodir adabiy vosita sifatida namoyon boʻldi. Shu jihatdan Gulshahriyning 1317-yilda yaratgan “Mantiq ut-tayr” dostoni alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda mazkur asar Eski Anadolu turkchasi dastlabki va muhim yodgorliklaridan biri sifatida baholanadi.

“Mantiq ut-tayr” nomi Farididdin Attorning mashhur forsiy dostoni bilan bogʻliq. Biroq Gulshahriyning asari Attor dostonining oddiy yoki soʻzma-soʻz tarjimasi emas. Shoir Attor asarining asosiy mavzusi va tasavvufiy ruhini saqlagan holda, uning tarkibini oʻzgartirgan, turli manbalardan hikoyatlar kiritgan hamda oʻzining badiiy qarashlarini asarga singdirgan.

Gulshahriy haqida tarixiy manbalarda maʼlumotlar juda kam saqlangan. Uning hayoti haqidagi asosiy maʼlumotlar oʻz asarlaridagi ayrim baytlar va keyingi davr manbalariga asoslanadi. U Kirshehirida yashab ijod qilgan mutasavvif shoir sifatida tanilgan. Ayrim tadqiqotlarda uning asl ismi Sulaymon boʻlishi mumkinligi taxmin qilinadi, biroq bu masala uzil-kesil hal qilingan emas.

Gulshahriyning ijodiy faoliyati ikki til — fors va turkiy tillar bilan bogʻliq. Uning 1301-yilda fors tilida yozgan “Falaknoma” asari dastlabki ijod namunalariidan biri hisoblanadi. Keyinchalik esa u turkiy tilda yirik masnaviy yaratishga kirishadi. Bu oʻzgarish shoir ijodidagi muhim bosqichni koʻrsatadi. Dastlab fors tilida ijod qilgan Gulshahriy keyinchalik turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon qilishni maqsad qilgan. “Mantiq ut-tayr” shu maʼnoda nafaqat adabiy, balki til tarixiga oid muhim yodgorlikdir. Gulshahriyning “Mantiq ut-tayr” dostoni 1317-yilda yakunlangan. Asar masnaviy shaklida yozilgan boʻlib, Kemal Yavuz nashri asosida 4438 baytdan tashkil topgani qayd etiladi. Uning vazni aruzning “foilotun foilotun foilun” qolipidir. Asarning asosiy manbasi Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoni

hisoblanadi. Attor asarida qushlarning Hudhud boshchiligidagi Simurg'ni izlash yo'lidagi sayohati orqali insonning ma'naviy kamolot sari intilishi ramziy tarzda ifodalanadi. Gulshahriy esa ushbu syujet va ramziy tizimni o'z ijodiy maqsadlari asosida qayta ishlab chiqadi. U Attor matnini aynan takrorlamaydi, balki undan ilhomlanib, yangi asar yaratadi. Tadqiqotlarda Gulshahriyning mavzuning asosiy yo'nalishini saqlagan holda, Attorning "Mantiq ut-tayr"i, Mavlono Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"si hamda "Qobusnoma", "Kalila va Dimna" kabi manbalardan hikoya va latifalarni olib, asarni kengaytirgani qayd etiladi. Demak, "Mantiq ut-tayr"ni faqat "tarjima" deb atash asarning ijodiy tabiatini to'liq ochib bermaydi. Gulshahriy mavjud manbadan foydalanib, yangi badiiy butunlik yaratgan.

Gulshahriyning Attor bilan munosabatidagi eng muhim jihat — uning manbaga ijodiy yondashuvidir. Har bir ijodkor o'zidan avvalgi adabiy tajribaga murojaat qilganda uni aynan takrorlamaydi. Gulshahriy ham Attorning "Mantiq ut-tayr"idan foydalanar ekan, undagi ayrim hikoyalarni chiqarib tashlagan, boshqa manbalardan hikoyalar kiritgan va o'ziga tegishli hikoyalarni ham asarga qo'shgan. Natijada asar mazmunan Attor dostoniga yaqin bo'lsa-da, tarkib, bayon uslubi va ayrim g'oyaviy qatlamlari jihatidan mustaqil xususiyat kasb etgan. Gulshahriy ijodining muhim jihatlaridan biri uning hikoya janriga bergan e'tiboridir. "Mantiq ut-tayr"da hikoyatlar asosiy syujetni boyituvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Asarning kompozitsiyasi, asosan, Hudhud va boshqa qushlar o'rtasidagi savol-javoblar hamda shu suhbatlar orasiga joylashtirilgan hikoyatlardan tashkil topgan. Hikoyatlar orqali axloqiy, tasavvufiy va ijtimoiy masalalar yoritiladi. Gulshahriy nafaqat mavjud hikoyalarni tarjima qilgan, balki ayrimlarini o'zi ham yaratgan. Shu jihatdan uni Anadolu turk adabiyotidagi ilk hikoyanavislardan biri sifatida baholash mumkin. Asarda hayvonlar obrazlaridan foydalanilishi ham alohida ahamiyatga ega. Qushlar, hayvonlar va boshqa timsollar insonning ichki dunyosi, nafs, kamolot, jaholat va ma'rifat kabi tushunchalarni ifodalovchi ramziy vositaga aylanadi. Shu jihatdan Gulshahriy turkiy adabiyotda masal janrining rivojlanishiga ham muhim hissa qo'shgan ijodkorlardan biri sifatida ko'rinadi.

Asarning markazida insonning ma'naviy kamolot sari intilishi g'oyasi turadi. Qushlarning Simurg'ni izlash yo'lidagi safarini insonning Haqiqatni izlash yo'lidagi ruhiy sayohati sifatida talqin qilish mumkin. Hudhud esa yo'l ko'rsatuvchi murshid, ya'ni insonni ma'naviy haqiqatga yetaklovchi obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Qushlarning yo'ldagi ikkilanishlari, bahonalari va qo'rquvlari insonning ma'naviy kamolot yo'lida duch keladigan nafs, dunyoviy manfaat, qo'rquv va jaholat kabi to'siqlarini ifodalaydi. Gulshahriy bu ramziy tizim orqali axloqiy va tasavvufiy tushunchalarni o'quvchiga hikoya va savol-javoblar vositasida yetkazadi. Tadqiqotlarda ham asardagi hikoyalar va qushlar o'rtasidagi suhbatlar orqali tasavvufiy bosqichlar, axloqiy nasihatlar va ma'naviy tushunchalar o'rgatilishi qayd etiladi. Gulshahriy ijodining eng katta ahamiyatlaridan biri uning turkiy tilga bo'lgan munosabatida ko'rinadi. Uning "Mantiq ut-tayr"ni turkiy tilda yaratishi o'sha davr uchun katta adabiy hodisa edi. Chunki murakkab tasavvufiy va falsafiy tushunchalarni ifodalashda fors tili ustun mavqega ega bo'lgan sharoitda Gulshahriy turkiy tilning ham yirik badiiy asar yaratishga qodir ekanini namoyish etdi. Shu jihatdan "Mantiq ut-tayr" nafaqat adabiyotshunoslik, balki turkologiya va tilshunoslik uchun ham muhim manbadir.

Gulshahriy ijodida Mavlono Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"si ham katta ta'sirga ega. Shoir "Masnaviy"dagi hikoyatlardan foydalanib, ularni turkiy tilga tarjima qilgan va ayrimlarini sharhlagan. Biroq bu jarayonda ham Gulshahriy oddiy tarjimon sifatida qolmaydi. U hikoyalarni o'zining badiiy bayon uslubiga moslashtiradi. Shu jihatdan Gulshahriy turkiy adabiyotda "Masnaviy" hikoyalarni tarjima va sharh qilish an'anasining dastlabki vakillaridan biri hisoblanadi. Bu holat uning ijodida ikki buyuk forsiy adabiy an'ana — Attor va Mavlono Jaloliddin Rumi an'analari birlashganini ko'rsatadi.

"Mantiq ut-tayr" an'anasining turkiy adabiyotdagi keyingi rivoji haqida gap ketganda, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni alohida ahamiyat kasb etadi. Attorning "Mantiq ut-tayr" asari keyingi asrlarda ko'plab turkiy ijodkorlar uchun muhim manba bo'lgan. Attor asaridan ilhomlangan turkiy asarlar qatorida Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr"i ham alohida ahamiyatga ega. Bu yerda muhim jihat shundaki, Gulshahriy 1317-yilda Attor dostonining turkiy adabiyotdagi dastlabki yirik talqinlaridan birini yaratgan bo'lsa, oradan qariyb ikki asr o'tib, Alisher Navoiy ushbu an'anani o'zining "Lison ut-tayr" dostoni orqali davom ettiradi. Biroq Navoiyning bevosita Gulshahriy asariga munosabatini ko'rsatuvchi ma'lumotlar navoiyshunos Olimov Sultonmurodning dissertatsiyasida quyidagicha keltirilgan: "Lison ut-tayr" Attorning "Mantiq ut-tayr"iga yozilgan birinchi nazira emas. Chunki Attorning bu dostoni yaratilganidan bir asrcha o'tib, aniqrog'i, milodiy 1317-yili Gulshahriy usmonli turk tilida shu nomda doston yozdi. Navoiy undan 181 yil keyin "Lison ut-tayr"ni bitdi. Biroq bizda Navoiyning Gulshahriy dostonidan habardor bo'lgani haqida hech qanday ma'lumot yo'q. Shunga ko'ra, Navoiy o'zini "Mantiq ut-tayr"ga ilk javobiya yozayotgan birinchi shoir kabi tutgan, deyishga to'la asosimiz bor. Xatto Attorning bu dostoniga fors-tojik tilida ham nazira bitilmagan edi. "Mantiq ut-tayr"ga javob qanday bo'lishi kerakligini Foniyning o'zi belgilagan. XVII asrga kelib xorazmlik o'zbek shoiri Mavlono Rizoiy Payvandi Attorning "Mantiq ut-tayr"iga javoban "Qush tili" dostonini yaratdi. Endi Payvandiyning ayni dostonga nazira bitish borasida Navoiy an'anasiga suyanish imkoni bor. Ehtimol, Payvandi usmonli turk tilidagi naziradan behabardir, ammo garchi asarida Navoiyning bu mavzudagi dostonini qayd etib o'tmagan bo'lsa ham, uning "Lison ut-tayr"ni bilmasligi — qiyin [12; 20-b.]. "Lison ut-tayr" dostoni tadqiqi asosida yaratilgan tadqiqotlarda ham Alisher Navoiyning Gulshahriy dostonidan xabardor bo'lgan yoki bo'lmaganligi xususidagi ma'lumotlar juda kam uchraydi. Bu kabi ma'lumotlarni to'ldirish, Attor, Gulshahriy va Navoiy dostonlarining qiyosiy tahlilini keyingi maqolalarimizda yoritishni maqsad qilganmiz.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Gulshahriy XIII asr oxiri va XIV asr boshlarida Anadolu hududida shakllangan turkiy adabiyotning yirik namoyandalaridan biridir. Uning "Mantiq ut-tayr" dostoni Eski Anadolu turkchasining muhim yodgorligi bo'lish bilan birga, turkiy adabiyotning tasavvufiy va falsafiy yo'nalishlari taraqqiyotida ham muhim o'rin egallaydi. Gulshahriy Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr"idan foydalanib, uni oddiy tarjima qilmagan. U Attor asarining asosiy g'oyasini o'zlashtirib, uni turkiy til va Anadolu adabiy-madaniy muhiti asosida qayta

yaratgan. Turli manbalardan hikoyatlar olishi, o'z hikoyalarini kiritishi, asarning tuzilishiga o'zgartirishlar kiritishi natijasida yangi va o'ziga xos badiiy asar yuzaga kelgan. Shu sababli "Mantiq ut-tayr" tarjima va ijod o'rtasidagi murakkab adabiy hodisa sifatida baholanishi mumkin. Gulshahriyning yana bir katta xizmati turkiy tilning adabiy imkoniyatlarini namoyon qilganidadir. U murakkab tasavvufiy va falsafiy mazmunni turkiy tilda ifodalab, bu tilning yirik badiiy asar yaratishga qodirligini ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Attor Farididdin. *Mantiq ut-tayr* [الطير منطق]. – Asarning ishonchli nashrlaridan: Ferîdüddin Attâr. *Mantiku't-tayr* / nashrga tayyorlovchi M. Cevâd Meşkûr. – Tabriz, 1334 h.sh. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr> TDV İslâm Ansiklopedisi
2. Gülşehrî. *Mantiku't-Tayr* / nashrga tayyorlovchi Ağâh Sırrı Levend. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1957. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulsehri> TDV İslâm Ansiklopedisi
3. Yavuz K. *Gülşehrî'nin Mantiku't-Tayrî (Gülşen-nâme): Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma*. – Ankara, 2007. – URL: https://isamveri.org/pdfdrq/D201589/2011/2011_KURUSS2.pdf isamveri.org
4. Özkan M. Gülşehrî // TDV İslâm Ansiklopedisi. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulsehri> TDV İslâm Ansiklopedisi
5. Sevgi H. A. *Mantiku't-Tayr* // TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr> TDV İslâm Ansiklopedisi
6. Kartal A. Attâr'ın *Mantiku't-Tayr*'i ile Gülşehrî'nin *Mantiku't-Tayr*'inin *Mukayyesi* // I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni. – Kırşehir, 2004. – S. 297–329. – URL: <https://ogu.academia.edu/AhmetKartal> ogu.academia.edu
7. Merhan A. Die grammatischen Besonderheiten von Gülşehris *Mantiku't-Tayr* // *Türk Dilleri Araştırmaları*. – 2011. – C. 21, S. 1. – S. 143–159. – URL: <https://avesis.yildiz.edu.tr/yayin/81000843-21e4-41ea-aad7-e08b0516c5f2/die-grammatischen-besonderheiten-von-gulsehri-mantikut-tayr> avesis.yildiz.edu.tr
8. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. *Navoiyshunoslik: darslik*. – 1-kitob. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b. – ISBN 978-9943-5113-6-1. – URL: <https://dilib.tsuos.uz/ru/resources/01K88EDF6KXYVEFA1HT5STTY1C> DiLib
9. Isfizoriy Mu'iniddin Muhammad Zamchiy. *Rawzât al-jannât fî awşâf madīnat Harât* [هراة مدينة اوصاف في الجنات روضات] / tahr. Muhammad Kazim Imam. – Tehron: Tehran University, 1338–1339 h.sh. – 2 jild. – URL: <https://www.ketabnak.com/book/72879/هراة-مدينة-اوصاف-في-الجنات-روضات> ketabnak.com
10. Alisher Navoiy. *Lison ut-tayr* // *Mukammal asarlar to'plami*. – 20 jildlik. – 12-jild. – Toshkent: Fan, 1996. – URL: <https://api.ziynet.uz/uploads/books/3602/5717170aaba0e.pdf> Ziynet
11. Cunbur M. *Gülşehrî ve Mantiku't-Tayr*'i : yayımlanmagan doktorlik dissertatsiyasi. – Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1952. – URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr> TDV İslâm Ansiklopedisi
12. Olimov S. H. *"Lison ut-tayr"ning qiyosiy poetikasi: sintez, naziraviylik va tarjimaviylik* : filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi, 10.00.02 – O'zbek adabiyoti. – Samarqand: Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, 2023. – URL: <https://oak.uz/page/8?page=1765> oak.uz